

УДК 14:[304+308]:82:316.77

**«ТЕАТР» НАУКОВИХ МІСТИФІКАЦІЙ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ**
**«THEATER» OF SCIENTIFIC MYSTIFICATIONS:
SOCIO-PHILOSOPHICAL REFLECTION**

Прокопович Л. В.,

кандидат технічних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури, Одеський національний політехнічний університет (Одеса, Україна),
e-mail: lada.prokopovich@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-8626-91722

Prokopovych L. V.,

Ph.D. Engineering, Assoc. Professor, Department of Art History, Cultural Studies and Philosophy of Culture, Odessa National Polytechnic University (Odessa, Ukraine), e-mail: lada.prokopovich@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-8626-9172

Мета дослідження – виявлення елементів театральності в наукових містифікаціях та філософське осмислення їх впливу на соціальну реальність. Методологія дослідження ґрунтується на методах соціокультурного аналізу в рамках концепції театральності соціокомунікативних проявів культури. Наукова новизна роботи полягає у спробі показати, що містифікації з науковим ухилом не є однозначно негативним явищем. Цей підхід дозволить з'ясувати, що наукові містифікації хоч і деформують уявлення про дійсний стан науки, проте, водночас, активують наукову дискусію та сприяють комунікації (в різних формах і аспектах) між наукою та суспільством.

Ключові слова: наукові містифікації, театральність буття, соціокультурні комунікації, віртуальна реальність, популяризація науки.

The purpose of the study is to identify the elements of theatricality in scientific mystifications and philosophical understanding of their influence on social reality. The research methodology is based on the methods of sociocultural analysis within the framework of the concept of theatricality of sociocommunicative manifestations of culture. The scientific novelty of the work consists in an attempt to show that hoaxes with a scientific bias are not a uniquely negative phenomenon. This approach made it possible to find out that scientific mystifications distort ideas about the actual state of science, but at the same time, intensify scientific discussion and promote communication (in various forms and aspects) between science and society.

Keywords: scientific mystification, theatricality of being, sociocultural communications, virtual reality, popularization of science.

Постановка проблеми. В процесі історичного розвитку наука стала важливою соціальною, гуманітарною інституцією, яка суттєво впливає на всі сфери життя суспільства та культуру. Це обумовлює певну відповідальність науки перед суспільством. Тому питання про достовірність наукового знання, правильність висновків та прогнозів завжди є актуальною проблемою для філософії науки. Зазвичай ця проблема актуалізується через питання про об'єктивність наукового знання, дискусія про яку по відношенню до класичної науки призвела до змін та доповнень її фундаментальних принципів в некласичній та постнекласичній картинах світу.

Проте, окрім цього – гносеологічного – аспекту проблеми, існує ще й такий, як фальсифікації наукових результатів та містифікації з науковим ухилом.

Іноді наукові містифікації сягають таких масштабів, що починають суттєво впливати не лише на сприйняття реальності, а й на деякі соціальні відносини та комунікації.

Одним із підходів до осмислення цього феномену може стати погляд на нього крізь призму концепції театральності буття.

Аналіз досліджень і публікацій. Погляд на життя, як на театр, здавна (ще з часів античності) задає специфічний підхід до осмислення соціальної реальності.

Поступово такий погляд закріпився в науці, в мистецтві, і породив багато інтерпретацій та теоретичних конструкцій, які представлені в працях І. Гофмана, Й. Гейзінги, Г. Дебора, Ж. Дерріди, Ю. Лотмана, Г. Гессе, Ж. Бодрійяра, Ж. Липовецького, М. Бахтіна, М. Євреїнова, А. Баканурського та багатьох інших науковців, мислителів, митців тощо.

Аналіз цих праць та власні дослідження театрального характеру соціальних і культурних комунікацій в різних сферах людської діяльності [1; 2] призвели до формування концепції театральності соціокомунікативних проявів культури [3]. Концепція базується на поєднанні двох рушійних сил культури – комунікації та театралізації буття.

Саме це поєднання проявляється у феномені наукових містифікацій і дає підстави розглядати його в рамках соціальної філософії, як чинник впливу на соціальну реальність.

Мета дослідження – виявлення елементів театральності в наукових містифікаціях та філософське осмислення їх впливу на соціальну реальність.

Викладення основного матеріалу. Під містифікаціями з науковим ухилом, або науковими містифікаціями, зазвичай розуміють замаскований під наукові теорії обман, фальсифікацію наукових досліджень, публікації вигаданих «сенсаційних» відкриттів, використання фіктивних експертів та ін.

Звісно ж, містифікації, як форма обману, – явище не зовсім приємне. Вони збивають з пантелику дослідників, привносять плутанину в історію культурного розвитку людства тощо. Тому дуже важливим є викриття будь-якої наукової містифікації. І тому кожне викриття наукової містифікації стає не менш сенсаційним, ніж свого часу сама містифікація.

Поєднання цих двох процесів – містифікації та її викриття – наближає їх до літературних творів та театральних п'єс із сюжетами, побудованими на авантюрах, обмані, шахрайстві. В таких п'єсах фінал з викриттям обману є не менш яскравим та вражаючим, ніж самі хитромудрі «комбінації» обманщиків.

Щодо містифікацій в художній літературі, то слід розрізняти містифікації в межах тексту твору і фальсифікації власне творів. Такі містифікації суттєво відрізняються від наукових: в них викриття є запланованою метою.

Літературні містифікації для того, власне, і створюються, щоб у разі успіху автор зміг би скинути маску псевдоніму і особисто насолодитись славою. Це таке собі поєднання класичного театру масок із балом-маскарадом, наприкінці якого актори/учасники знімають маски, показуючи свої справжні обличчя і отримуючи оплески за гарну гру.

Так було із Макферсоном, книги якого – «Пісні Оссіану» та «Фінгал» – видавалися за переклади

легендарних шотландських саг, і заслужили високу оцінку самого Гете [10, с. 133–157]. Так було й з Черубіною де Габріак, таємничою іспанською поетесою, яка на повірку виявилася скромною російською вчителькою Дмитрієвою, що писала під диктовку Максиміліана Волошина [4, с. 159–176]. Так було і з французьким письменником Романом Кацевим, який, виступаючи під двома різними псевдонімами (Ромен Гарі та Еміль Ажар) примудрився отримати дві Гонкурівські премії. Історія літератури налічує ще багато подібних прикладів.

Ситуація з містифікаціями наукового (або наукоподібного) характеру дещо інша. Вони створюються не для того, щоб їх викривали. Тут часто йдеться про гроші (іноді чималі), про інтереси, далекі від науки (достатньо згадати хоча б аферу Елізабет Холмс, який вдалося під неіснуючий проект «революційної» технології аналізу крові залучити інвестицій майже на 400 мільйонів доларів).

І все ж такі історія містифікацій – це завжди історія викриттів. І саме це допомагає оцінити важливість цього «театру». Бо завдяки чому містифікації викриваються? Мабуть, завдяки тому, що якою б вдалою та гарно продуманою не була б містифікація, вона все одно дає привід для сумнівів. А сумніви, як правило, породжують запитання. А запитання потребують відповідей. Таким чином активуються пошуки доказів, аргументів, додаткових фактів тощо. Іншими словами, містифікації стимулюють наукові дослідження, провокують наукову дискусію [7].

Більш того, іноді добротна, науково правдоподібна містифікація може надати поштовх для виникнення нової форми творчості. Наприклад, такого жанру в художній літературі, як наукова фантастика.

Поштовхом для цього стали дві літературні містифікації, які з'явилися в американській періодиці літом 1835 року. В червневому номері журналу «Southern Literary Messenger» був надрукований розказ Едгара По «Ганс Пфааль», який вважається одним з перших творів наукової фантастики. У серпні газета «New York Sun» розпочала публікацію із продовженням статті «Великі астрономічні відкриття, які нещодавно зроблені сером Джоном Гершелем на місі Доброї Надії» [9, с. 73]. І якщо «Ганс Пфааль», в якому йшлося про мандрівку на Місяць на повітряній кулі, був написаний в іронічній манері, то «Великі відкриття» – це серйозна стаття про наукові відкриття, які нібито були зроблені за допомогою новітнього гігантського «гідрокісенового» телескопу. «Відкрив» Джон Гершель не що інше, як життя, та навіть розум, на Місяці. Недивно, що ця стаття набула популярності, а наклади газети зросли, як ніколи.

Автором цього матеріалу значився такий собі доктор Ендрю Грант. «Супутник та особистий секретар сера Джона Гершеля» – персонаж, такий же вигаданий, як і місячні бізони, двоногі бобри та інші мешканці Місяця, котрих він описував. Справжній автор публікації – Річард Адамс Локк, репортер з кембриджською освітою, який працював тоді в «Sun». І хоча його стаття не відрізнялась особливою художністю, але була

настільки переконливо наукоподібною, що читачі беззаперечно повірили в її правдивість.

Едгар По, аналізуючи таку вражаючу легковірність читачів, зізнався: «Одразу ж після «Місячної історії» ... я написав критичний огляд фактів, які пропонувалося приймати на віру, показав їх явно вигаданий характер, але із здивуванням виявив, як мало в мене слухачів, настільки всі хотіли бути обдуреними...» [9, с. 73].

Втім, це не просто бажання «бути обдуреними». В даному випадку за цим стоїть тверда віра у могутність науки, віра, яка почала формуватись в епоху Просвітництва, а XIX століття продемонструвало стільки дивовижних відкриттів та винаходів, що люди готові були вірити навіть у неймовірне, якщо воно хоч якось було пов'язане із наукою та технікою.

На хвилі успіху, який супроводжував «Місячні відкриття», Едгар По та Річард Локк ще не раз намагалися містифікувати публіку. Заснувавши рік потому власну газету «New Era», Локк почав друкувати записки мандрівника Мунго Парка, які той вів у Африці, але в цю містифікацію ніхто не повірив. В 1840 році Едгар По також зробив щось подібне, розмістивши у «Burton's Gentleman's Magazine» «справжній» «Журнал Джуліуса Родмена», мандрівника, «який першим з цивілізованих людей перетнув Скелясті гори». Теж без успіху. Наступною спробою Локка привернути увагу громадськості була книга, в якій магнетизм трактувався як основна рушійна сила у Всесвіті. Книга, дійсно, привернула увагу: питання обговорювалося навіть у конгресі. Але критична стаття в «Army and Navy Chronicle» швидко поклала край і цій витівці.

І якщо Локк на цьому заспокоївся, то Едгар По та багато їх послідовників лише починали «звикати до смаку». Один за одним виходили з друку нариси Едгара По («Месмеричне одкровення»), «Факти про випадок мсьє Вальдемара» («Фон Кемпелен та його відкриття»), романи Жюль Верна та ін.

Поступово читачі і письменники мов договорилися, що одні будуть фантазувати, ні в чому себе не обмежуючи, але при цьому прагнучи правдоподібності, а інші робитиме вигляд, що їм вірять, із задоволенням занурюючись у вигадані обставини та світи.

Чи не те саме відбувається у театрі?

Так чи інакше, але розуміємо, що саме містифікації з науковим ухилом сприяли появі наукової фантастики, яка на сьогодні демонструє вражаюче жанрове різноманіття, націлене як на мрії про майбутнє, так і на аналіз минулого (альтернативна історія, наприклад). Наукова фантастика, на відміну від містифікацій, не потребує безоглядної віри; в неї інші цілі – будоражити уяву, допомагати людству дивитись на себе з іншого боку, попереджати, загострювати цікавість до проблем науки.

Пробудження інтересу до науки – ще одна культурна функція містифікацій і фальсифікацій з науковим ухилом. Адже такі містифікації вкрай рідко влаштовують вчені. Переважно цим займаються далекі від науки люди. Це, безумовно, люди з гарною освітою, які непогано розбираються у питанні, яке фальсифікують, талановиті, креативні, артистичні,

але вони – не спеціалісти. Викривають же їх махінації спеціалісти. При цьому фахівцям доводиться працювати, скажімо так, на чужому полі, а для цього вони змушені користуватись мовою, доступною для розуміння широким масам. Все це «працює» на популяризацію науки. Тобто активується та сфера діяльності науковців, котра в останні роки занепадає. В багатьох галузях науки вчені відгородились від широких мас, виправдовуючись тим, що займаєтесь популяризацією науки важко, клопітно, нема кому та й нема для кого [3].

Проте кожна містифікація, як та, що вже гарно «прижилася» («Велесова книга», наприклад), так і нова, неодмінно виводить наукову дискусію із кабінетів та лабораторій на простори Інтернету, друкованих ЗМІ, телефірів тощо.

Більш того, мало яке наукове відкриття має таку дивну закономірність, яка проявляється по відношенню до містифікацій та фальсифікацій: із завидною постійністю, періодично (раз на десять–двадцять років), вигадки, які давно викриті наукою, знов охоплюють суспільну думку – про них пишуть газети і журнали, розповідають з екранів телевізорів. Так, наприклад, відбувається із «загадкою кришталевих черепів», черговий інтерес до якої був спровокований кінострічкою «Індіана Джонс і царство Кришталевого Черепу», те ж саме спостерігається і з «Туринською плащаницею», цікавість до якої підігрується періодичними її показами для загалу (останні покази проводились у 1978, 1998, 2000 роках) та черговими викриттями [2].

Ажіотажна цікавість публіки до такого роду «таємниць» та «загадок» оживляє не лише медійний простір, а й наукові дослідження в цих або суміжних галузях.

Зрозуміло, що все це не говорить про те, що містифікації та фальсифікації з науковим ухилом треба зустрічати із радістю та ентузіазмом. Але розглядати їх в якості об'єкта для соціально-філософських досліджень – можливо і актуально.

У будь-якому випадку, сам факт наявності суперечок, в яких неможливо остаточно поставити крапку – оригінал чи підробка, – потребує осмислення. Це як п'єса або спектакль з неоднозначним кінцем, який змушує глядачів/читачів ще довго шукати відповідь.

До містифікацій з науковим ухилом можна, мабуть, віднести і рекламу споживчих товарів та послуг. Досить часто автори рекламних відеороликів надають їм наукоподібності. З екранів телевізорів «вчені», «лікарі», «доктори» жваво рекламують ліки, зубні пастки, косметичні засоби і таке інше на фоні графіків, схем, формул, молекулярних структур, ефектного лабораторного обладнання.

Експлуатуючи довіру людей до науки, така реклама іноді дискредитує науку, наукове знання. Подаючи «наукові» дослідження як художню метафору, автори рекламних роликів фальсифікують факти та методи наукового дослідження, вводячи в оману глядачів, викривляючи їх сприйняття реальності.

Довгий час, наприклад, по телебаченню йшов ролик, в якому рекламувалась питна вода текстом

про її природну структуру і зображенням спіралі ДНК. В рекламі зубної пастки іноді зустрічаються зображення зубів із чотирма коренями. В деяких рекламних роликах можна побачити «наукові експерименти» по впливу косметичного засобу на шкіру людини, де «роль» цієї шкіри «грають» пелюстки квітів. Звісно ж, ще красиво, але до справжнього наукового експерименту не має жодного відношення.

Проблема тут полягає в тому, що викривати помилки в таких рекламних роликах нібито й немає сенсу, коли і так всім зрозуміло, що це – гра, вистава, в якій все не по-справжньому. Але ж реклама має «продавати» справжній товар. Тому бодай щось в ній має бути справжнім. Що саме? Якщо в справжність «вченого» із зовнішністю кінозірки в білому халаті повірити важко (особливо, коли в іншому ролику його бачили в ролі директора банку), залишається повірити в ті графіки, схеми, комп'ютерні моделі, які він використовує в якості аргументів на користь товару, що рекламує. Повірити в результат (і наукову обґрунтованість) «експерименту», який так красиво «доводить» переваги гелю для душу перед рештою таких же гелів.

Таким чином, реклама, створюючи паралельну реальність, створює і власну «науку», яка в ній існує. Відчуття театральності цього видовища саме і змушує людей одночасно вірити і не вірити тому, що вони бачать (адже в театрі, незважаючи на бутафорію, маски, вигадані сюжети і персонажі, щось змушує глядачів сміятись і плакати, співчуваючі персонажам). Враховуючи, що сучасній людині стає все важче відрізнити справжню реальність від безлічі віртуальних, слід очікувати, що і «рекламну науку» вона буде плутати із реальною.

Втім, цей феномен потребує більш детальних досліджень і філософського осмислення в різних аспектах.

Як вже відмічалось, науковці вкрай рідко вдаються до містифікацій. Проте в остання роки ситуація дещо змінилась: час від часу у наукових журналах з'являються фейкові публікації, які згодом самі ж їх автори і викривають. Це відбувається в рамках боротьби науковців із так званими «хижацькими журналами» (predatory journals).

Такі журнали, хоч і здаються серйозними (заявляють про рецензування, надають солідні списки членів редакційної ради і т.д.), готові опублікувати будь-яку статтю за кошти автора. Така практика підриває авторитет науки, викликає недовіру до наукових видань, як до засобів оприлюднення результатів наукових досліджень та майданчиків для професійної наукової дискусії.

З метою викриття таких недобросовісних журналів вчені іноді подають до публікації відверто абсурдні статті, або створюють вигаданих науковців.

Наприклад, у 2015 році четверо польських вчених «створили» неіснуючого науковця – Анну О. Шуст (польськ. *Oszust* – шахрай). Від її імені вони подали заявку на посаду редактора в 360 наукових журналів. Кваліфікація пані Шуст була туманною,

вона не опублікувала жодної власної статті, не мала досвіду редакторської праці. Всі монографії, які були вказані в її резюме, були вигаданими. Тем не менш, 40 журналів дали згоду прийняти пані Шуст на роботу без будь-якої перевірки.

Масштабний проект з викриття «хижацьких журналів» здійснив штатний співробітник журналу «Science» Джон Боаннон, який написав та розіслав у 304 журнали статтю-розіграш про лишайник, який нібито мав властивості інгібітору росту пухлинних клітин. Майже половина журналів прийняла її до публікації. Деякі з цих журналів були із відомого списку Джеффри Білла (Beall's list of predatory journals and publishers), який він складає, починаючи з 2010 року.

У 2018 році набув широкого розголосу експеримент групи ентузіастів, яким вдалося опублікувати в наукових журналах («ARC Journal of Pharmaceutical Sciences» та «Journal of Pharmacy and Biological Sciences») статтю про нові методи боротьби із міжгалактичними паразитами, яка базувалась на мультсеріалі «Рік і Морті».

Таких містифікацій-викриттів стає дедалі більше, що дає підстави розглядати їх як своєрідну форму соціального протесту. Протесту проти безвідповідальних, недобросовісних видавців та породженої ними моделі наукової видавничої діяльності.

Це, до речі, відповідає сучасній тенденції, коли деякі соціальні протести набувають рис перформансу, маскараду та інших проявів театральності [1; 11].

Висновки. Розгляд містифікацій з науковим ухилом показав різноманіття форм, яких вони набувають, і цілей, для яких створюються. При цьому такі містифікації майже завжди набувають рис театральності.

Схожості наукових містифікацій із театром надають такі ознаки, як:

- використання псевдонімів та вигаданих авторів (що нагадує використання масок у деяких видах театру);
- обов'язкове їх викриття (що є притаманним драматургії п'єс із сюжетом авантюрного характеру);
- усвідомлення «публікою» одночасно їх справжності та несправжності (як у будь-якій театральній виставі);
- посилення перформативної складової у наукових містифікаціях як форми соціального протесту науковців.

Аналіз «театру» наукових містифікацій показує, що цей феномен не є однозначно негативним. Бо наукові містифікації, хоч і деформують уявлення про дійсний стан науки, але, водночас, активують наукову дискусію, тобто створюють умови для діалогу в «театрі» наукової (або навколо наукової) діяльності. Така комунікація може відбуватись на різних рівнях: між містифікаторами та вченими, які викривають їх містифікації; між вченими різних наукових шкіл; між наукою та іншими формами пізнання (релігією, мистецтвом). Крім того, виникає комунікація між наукою та суспільством, що сприяє популяризації науки та окремих (найбільш актуальних) її напрямків.

Список використаних джерел

1. Воронкова, АІ., 2018. 'Протести і мода в сучасному суспільстві: політологічний вимір', *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, Т.21, №11, с.40–46.
2. 'Вчені довели, що Туринська плащаниця є підробкою'. [online]. *Gazeta.ua*. Доступно: <https://gazeta.ua/articles/history/.../848298>.
3. Лукаш, В., Михеева, Е., Строков, В., 2012. 'В начале было...', *Наука и жизнь*, №9, с.2–11.
4. Маковский, С., 1990. 'Портреты современников', *Серебряный век. Мемуары (Сборник)*, М.: Известия, с.111–176.
5. Прокопович, ЛВ., 2018. 'Исследование артистизма и театральности в спорте как в культурной практике', *Молодой ученый*, №7 (59), с.350–353.
6. Прокопович, ЛВ., 2017. 'Литературные пародии в системе социокультурной коммуникации: теория и практика: Монография', Одесса: Феникс, 87 с.
7. Прокопович, ЛВ., 2013. 'Мистификации и фальсификации с научным уклоном. Так ли уж страшен чёрт?', *Аркадія*, №1 (36), с.19–21.
8. Прокопович, ЛВ., 2018. 'Театрализация социокультурных коммуникаций: методологический аспект философского осмысления', *Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Мелітополь, 20–21 квітня 2018 р.)*, Мелітополь, с.141–143.
9. Ситников, К., 2010. '«Достоверно и правдоподобно...»', *Наука и жизнь*, №10, с.73–78.
10. Уайтхед, Дж., 1986. 'Серьёзные забавы', пер. с англ. Л. А. Громовой, В. Б. Смирнского, Москва: Книга.
11. Хома, НМ., 2014. 'Політичний перформанс як постмодерна форма соціального протесту', *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, Вип.1 (21), с.18–22.

References

1. Voronkova, AI., 2018. 'Protesty i moda v suchasnomu suspil'stvi: politologichnyy vymir (Protests and fashion in modern society: political science)', *Naukovo-teoretichnyj al'manah «Grani»*, T.21, №11, s.40–46.
2. 'Vcheni dovely, shho Turyns'ka plashhanyca je pidrobkoju (Scientists have proved that the Shroud of Turin is a fake)'. [online]. *Gazeta.ua*. Dostupno: <https://gazeta.ua/articles/history/.../848298>.
3. Lukash, V., Miheeva, E., Stokov, V., 2012. 'V nachale bylo... (In the beginning was...)', *Nauka i zhizn'*, №9, s.2–11.
4. Makovskij, S., 1990. 'Portrety sovremennikov (Portraits of contemporaries)', *Serebrjanyj vek. Memuary (Sbornik)*, M.: Izvestija, s.111–176.
5. Prokopovich, LV., 2018. 'Issledovanie artistizma i teatral'nosti v sporte kak v kul'turnoj praktike (Study of artistry and theatricality in sports as in cultural practice)', *Molodyj vchenyj*, №7 (59), s.350–353.
6. Prokopovich, LV., 2017. 'Literaturnye parodii v sisteme sociokul'turnoj kommunikacii: teorija i praktika: Monografija (Literary parodies in the system of sociocultural communication: theory and practice: Monograph)', Odessa: Feniks, 87 s.
7. Prokopovich, LV., 2013. 'Mistifikacii i fal'sifikacii s nauchnym uklonom. Tak li uz strashen chjort? (Hoaxes and falsifications with a scientific bias. Is it really damn awful?)', *Arkadija*, №1 (36), s.19–21.
8. Prokopovich, LV., 2018. 'Teatralizacija sociokul'turnyh kommunikacij: metodologicheskij aspekt filosofskogo osmyslenija (Dramatizing sociocultural communications: a methodological aspect of philosophical understanding)', *Dyskurs v umovah minlyvosti sociokul'turnogo prostoru: materialy vseukrai'ns'koi nauk.-prakt. konf. (Melitopol', 20–21 kvitnja 2018 r.)*, Melitopol', s.141–143.
9. Sitnikov, K., 2010. '«Dostoverno i pravdopodobno...» (Reliable and believable...)', *Nauka i zhizn'*, №10, s.73–78.
10. Uajthed, Dzh., 1986. 'Ser'joznye zabavy (Serious fun)', per. s angl. L. A. Gromovoj, V. B. Smirenskogo, Moskva: Kniga.
11. Homa, NM., 2014. 'Politychnyj perfomans jak postmoderna forma social'nogo protestu (Political performance as a postmodern form of social protest)', *Visnyk NTUU «KPI». Politologija. Sociologija. Pravo*, Vyp.1 (21), s.18–22.

* * *